

Nieuwe Maren – Amsterdam 1534-1535

MANUSCRIPTA MENNONITICA
VII

Redactie:

Drs. Adriaan Plak
Prof. dr. Piet Visser
Drs. Anna Voolstra

Nieuwe Maren

Een ooggetuigenverslag van de opkomst en ondergang
van de wederdopers te Amsterdam
1534-1535

uitgegeven door
J.W.J. BURGERS
met een inleiding door
J.W.J. BURGERS & P. KNEVEL

Hilversum
Verloren
2016

De uitgave van dit deel werd mogelijk gemaakt dankzij de genereuze bijdragen van:
het Fonds Oosterbaan te Amsterdam
de Doopsgezinde Historische Kring te Amsterdam

Afbeeldingen op het omslag: gravure uit een reeks met scènes uit het wederdopersoproer, gedrukt in L. Hortensius, *Van den oproer der Weder-dooperen* (Enkhuizen, 1624), p. 18, na 1660 door Dirk Jansz van Santen ingekleurd. Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, sign: Band 2 C 18. Fragment uit het autograaf van Joost Buyck van de *Nieuwe maren*. Amsterdam, Stadsarchief,

Bibliotheek (toegangsnr. 15030), inv.nr. 1744, p. 1.

Onbekend, Portret van Joost Sybrantsz Buyck, omstreeks 1590-1600. Olieverf op doek, 45 x 36 cm. Amsterdam, Amsterdam Museum, inv.nr. SA 3005.

ISBN 978-90-8704-576-0

© 2016 J.W.J. Burgers en P. Knevel & Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Typografie: Rombus, Hilversum
Druk: Wilco, Amersfoort

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoudsopgave

Woord vooraf	7
Inleiding	
De historische achtergrond: Amsterdam en de wederdopers	9
De bronnen: de handschriften met de <i>Nieuwe maren</i>	19
De verschillende versies van de <i>Nieuwe maren</i>	31
De auteur van de <i>Nieuwe maren</i>	35
Joost Sybrantsz Buyck: een levensschets	42
De receptie van de <i>Nieuwe maren</i> in de latere historiografie	56
De editie van de <i>Nieuwe maren</i>	63
Edities	
<i>Nieuwe maren</i> : facsimile en transcriptie van het handschrift van Joost Buyck	73
<i>Nieuwe maren</i> : versie α , met varianten	120
Bibliografie	158
Index van namen en plaatsen	161

Woord vooraf

De bewogen geschiedenis van de wederdopers heeft in de afgelopen eeuwen al vele pennen in beweging gezet. Daarbij ging de aandacht natuurlijk in de eerste plaats uit naar hun optreden in Munster in 1534-1535, maar ook de gelijktijdige wederwaardigheden in Amsterdam zijn vanaf het begin onderwerp van studie geweest, zeker in de Nederlandse historiografie. Wanneer we ons tot die laatste beperken, moeten we constateren dat tot op heden de editie en de kritische bestudering van de bronnen ervan geen gelijke tred hebben gehouden. De ambtelijke stukken – plakkatens, verordeningen, brieven, verslagen van verhoren en andere processtukken – zijn min of meer adequaat uitgegeven. De verhalende teksten moeten het echter doen met verouderde edities of zijn zelfs helemaal nog niet ontsloten. Dat laatste geldt voor de anonieme Amsterdamse kroniek, die in mei 1534 afbreekt. Met de beschikbaarheid van de andere bronnen is het niet veel beter gesteld. Het verhaal dat Lambertus Hortensius in 1548 publiceerde, getiteld *Tumultuum anabaptisticarum liber unus*, is niet verder gekomen dan enkele nadrukken in de zeventiende en achttiende eeuw. Daarbij komt dat de moderne auteurs vooral gebruik maken van de Nederlandse vertaling die in het begin van de zeventiende eeuw verscheen onder de titel *Van den oproer der Wederdooperen*. Ook deze laatste tekst heeft nog geen moderne bezorger gevonden. Voor de tekst die bekend staat als de *Nieuwe maren* moeten we het nog doen met de uitgave door P. Scheltema uit 1856, op basis van één handschrift en met een inleiding van één pagina druks. Aan de bronnenkritische aspecten van deze werken, aangaande auteurschap, ontstaan en onderlinge afhankelijkheid, is vrijwel geen aandacht besteed. Tekenend voor de situatie is de publicatie van Amsterdamse bronnen door A.F. Mellink in *Documenta Anabaptistica Neerlandica* (1985), waarin fragmenten van de genoemde teksten kritiekloos bij elkaar zijn gezet, in stukken gehakt, en overgeschreven uit de voorhanden oudere edities. Voor Hortensius excerpeerde Mellink de zeventiende-eeuwse vertaling, met veronachtzaming van het Latijnse origineel, en voor de *Nieuwe maren* de editie van Scheltema. Alleen de gebruikte fragmenten van de Amsterdamse kroniek moest hij zelf transcriberen naar het enige handschrift.

Met dit boek wordt gepoogd de onbevredigende situatie wat betreft de bron teksten van het Amsterdamse wederdopersoproer te verbeteren, althans voor één daarvan, de *Nieuwe maren*. Voor onze kennis van de dramatische gebeurtenissen in 1534-1535 is deze tekst van groot belang. De anonieme auteur is blijkbaar een goed ingevoerde waarnemer, die gezien de door hem verstrekte informatie in kringen van het Amsterdamse stadsbestuur moet worden gezocht. De traditioneel als auteur genoemde magistraat Joost Buyck komt in het onderzoek opnieuw naar voren als de meest waarschijnlijke kandidaat. Voorts zal blijken dat de *Nieuwe maren* vrij-

wel gelijktijdig met het beschrevene zijn opgetekend, dat zij snel wijd zijn verspreid in Amsterdamse kringen, en dat zij op hun beurt hebben gediend als bron voor Hortensius en latere historiografen. Op basis van het onderzoek naar de tekstoverlevering is een nieuwe editie bezorgd, die ook de latere tekstversies en de daar ingevoegde informatie weergeeft.

Aan de basis van deze editie stond een werkcollege voor masterstudenten Geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam dat in het najaar van 2011 onder leiding van ondergetekenden is gehouden. De deelnemers waren Emma de Boer, Huub Giesbers, Tim Swart en Joris van der Tol. In de voorliggende editie tekende de eerste auteur voor de tekstuitgave en de studie naar de handschriften en de tekstoverlevering, terwijl de tweede de historische achtergronden en het leven van Joost Buyck beschreef. Wij bedanken Tom Knevel voor zijn adviezen. De ondergetekenden zijn tenslotte het Fonds Oosterbaan, de Doopsgezinde Historische Kring en de redactie van de *Manuscripta Mennonitica* zeer erkentelijk voor de mogelijkheid dit werk in de genoemde reeks te publiceren.

J.W.J. Burgers & P. Knevel

Inleiding

De historische achtergrond: Amsterdam en de wederopers

Het ontbrak de Amsterdammers bepaald niet aan zelfvertrouwen in de eerste decennia van de zestiende eeuw. De stad, die formeel slechts de vijfde stad van het gewest Holland was, na oudere en daardoor meer gerespecteerde steden als Dordrecht, Haarlem, Delft en Leiden, was in de loop van de vijftiende eeuw uitgegroeid tot het economische en zelfs voor even het politieke middelpunt van het gewest. De anonymus die omstreeks 1500 een eerste poging deed een beschrijving van Amsterdam te geven, schuwde de grote woorden dan ook niet:

Amstelredam, hoe wel by nae de Joncxte, is nochtans de vermaerste van alle de steden van Hollandt, ende gaet alle andere te boven in menichte ende verscheydenheydt van Coophandel ende van Schepen bequaem totter Zeevaert, mitsgaeders in vermaertheyt ende lof van vroomen ende cloecke daden begaen in oorloge te water.¹

De stadhouders van Holland, Anton van Lalaing, had in 1526 minder woorden nodig om hetzelfde te zeggen: ‘Amsterdam is jong Venetië van koopmanschap en wordt dagelijks beter’.² Ook in fysiek opzicht kon Amsterdam die vergelijking met het machtige Venetië inmiddels voorzichtig aan. In het laatste kwart van de vijftiende eeuw was de stad eindelijk voorzien van een volwaardige stadsmuur met verdedigingstorens en imposante stadspoorten en had Amsterdam het aangezicht gekregen dat paste bij zijn nieuwe aanzien. Vol trots bestelde het stadsbestuur in 1538 een stadsgezicht bij de schilder, cartograaf en prentmaker Cornelis Anthonisz. Zes jaar later bracht Cornelis Anthonisz zijn schilderij, een kruising tussen een stadsgezicht en een stadsplattegrond, in iets gewijzigde vorm in prent uit, zodat het als relatiegeschenk kon dienen en aan de muur kon hangen bij fiere Amsterdammers thuis.³ Wie naar het schilderij en de latere houtsnede kijkt, ziet Amsterdam inderdaad opdoemen als het Venetië van het Noorden, een door water doorsneden samenstel van gebouwen, straten en grachten in een Hollands weide- en waterlandschap. Rond en in de stad gonst het van de economische activiteiten, met het havenfront als de natuurlijke spil en de net buiten de stadsmuur gelegen Lastage als het kwartier van loodsers, scheepswerken, lijnbanen, houtzagerijen en ankersmederijen. Tegelijkertijd straalt de gebouwde omgeving rust en stabiliteit uit. Beschermd door eigen verdedigingswerken presenteert Amsterdam zich als een ‘goede Vredelicke stede’, een zichzelf besturende com-

1 Anonymus, ‘Een Corte beschrijvinghe van Amsterdam, ghedaen over hondert Jaer’, in: Pontanus, *Historische Beschrijvinghe*, p. 355.

2 Geciteerd naar Ter Gouw, *Geschiedenis van Amsterdam V*, p. 11.

3 Vgl. Colijn, ‘Amsterdamse graanhandel, “sincere” katholieken en keizer Karel V’.

munitas, waar rust en orde heersen, gegarandeerd door eigen wetten, privileges en gebruiken.⁴ Die rust is echter schijn. Amsterdam maakte in die eerste decennia van de zestiende eeuw stormachtige ontwikkelingen door die grote gevolgen hadden voor de verhoudingen binnen de stad. De gebeurtenissen die in de *Nieuwe maren* uit eerste hand worden beschreven, veranderden het geestelijke en politieke klimaat van de stad ingrijpend.

Amsterdam was een betrekkelijk jonge stad, die weliswaar sinds het beroemde tolprivilege van 1275 over enkele belangrijke rechten beschikte, maar verder lange tijd niet meer was geweest dan een bescheiden gemeenschap van boeren, vissers, ambachtslieden en kleine kooplieden aan de Amstel. Dat verleden hadden de Amsterdammers in de eerste helft van de zestiende eeuw ver achter zich gelaten. Dankzij uitstekende handels- en scheepvaartbetrekkingen met het Oostzeegebied was de stad langzaam maar zeker uitgegroeid tot de belangrijkste toegangspoort tot Holland, wat weer een belangrijke stimulerende uitwerking had op de lokale economie. Door dit economische succesverhaal – zo overduidelijk zichtbaar op de vogelvluchtkaart van Cornelis Anthonisz – was de bevolking van Amsterdam razendsnel gegroeid, van zo'n 3.000 inwoners rond 1400, via 10.000 omstreeks 1500 naar 30.000 in 1565. Het liet daarmee uiteindelijk alle andere Hollandse steden in bevolkingsomvang en ook rijkdom achter zich.⁵ Vergeleken met de pracht en praal van Brabantse en Vlaamse steden als Antwerpen, Brussel, Gent en Brugge had Amsterdam in het begin van de zestiende eeuw weliswaar nog altijd een wat provinciaals uiterlijk en een bescheiden cultureel leven, maar ook dat veranderde snel. Vanuit de vele kerken en kloosters die de stad rijk was, kwamen meer en meer opdrachten voor religieuze kunstwerken, terwijl welvarend geworden kooplieden steeds vaker behoefte voelden zich ook cultureel te manifesteren en hun geestelijke horizon te verbreden. Zij konden zich daarbij spiegelen aan iemand als Pompeius Occo, die zich in 1511 in de stad had gevestigd als vertegenwoordiger van het handelshuis Fugger. Occo was duidelijk van een ander kaliber dan de meeste autochtone Amsterdammers. Opgegroeid in een humanistisch milieu was hij een groot kunstkenner en liefhebber van letteren en wetenschappen, en had hij een internationaal netwerk van kunstenaars en humanisten.⁶ Zijn aanwezigheid in de stad betekende een belangrijke impuls voor het culturele leven. Schilders als Jacob Cornelisz van Oostsanen en Dirck Jacobsz wisten in de eerste decennia van de zestiende eeuw met hun kunstwerken een grote reputatie op te bouwen, ook buiten Amsterdam.⁷ Zilversmeden en orgelbouwers zagen eveneens nieuwe kansen in de stad, terwijl drukker en uitgever Doen Pietersz in 1523 vanuit Amsterdam het eerste Nederlandstalige Nieuwe Testament op de markt bracht. Rond de beide Latijnse scholen van de stad vormde zich een kring van humanistische geleerden die veelal in Leuven hadden gestudeerd.⁸ Geïnspireerd door de erfenis van de klassieke Oudheid,

4 Knevel, 'Een "vredelicke stede"'.

5 Kaptein, 'Poort van Holland', p. 155-170.

6 Carasso-Kok, 'Ter ere van God en tot het aanzien van de stad', p. 409-415.

7 Meeuwissen, *Jacob Cornelisz van Oostsanen*.

8 Carasso-Kok, 'Ter ere van God en tot het aanzien van de stad', p. 426-431. Zie ook Kölker, *Alardus Aemstelredamus en Cornelius Crocus*.

Afb. 1 Dirck Jacobsz, Portret van Pompeius Occo, 1531. Olieverf op paneel, 66 x 54 cm. Amsterdam, Rijksmuseum, inv. nr. 3924.

verdiepten zij zich in klassieke talen en letteren, welsprekendheid, filosofie en geschiedenis, bestudeerden de door Occo beheerde schriftelijke nalatenschap van de beroemde humanist Rudolf Agricola en onderwezen de kinderen van de stedelijke elite in het werk van Romeinse schrijvers als Livius, Seneca en Cicero. Hieruit konden de jongelingen de burgerlijke deugden leren die zij later als bestuurders nodig zouden hebben: gematigdheid, eerbaarheid en wijsheid. De koopmansstad Amsterdam werd zo ook een stad van kunstenaars, drukkers en humanistische geleerden.

De keerzijde van die snelle economische en demografische groei was wel dat de sociale tegenstellingen snel toenamen en dat de aan het einde van de vijftiende eeuw ommuurde stad overvol raakte met veel kleine woningen die slechts via stegen en trappen bereikbaar waren. De stad had daardoor te kampen met grootstedelijke problemen als geluidsoverlast, woningtekort, armoede, criminaliteit, bedelarij en prostitutie.⁹ Gemiddeld kwamen er zo'n tien mensen per jaar door geweld om het leven.¹⁰ Besturen en ordehandhaving werden zo steeds meer een dagtaak voor de leden van het stadsbestuur. Onder invloed van het optreden van Maarten Luther en andere hervormers kwam daar in de jaren na 1520 een nieuw probleem bij: de religieuze eenheid van de stedelijke gemeenschap dreigde verbroken te worden.

⁹ Speet, 'Een stad raakt verstopt'.

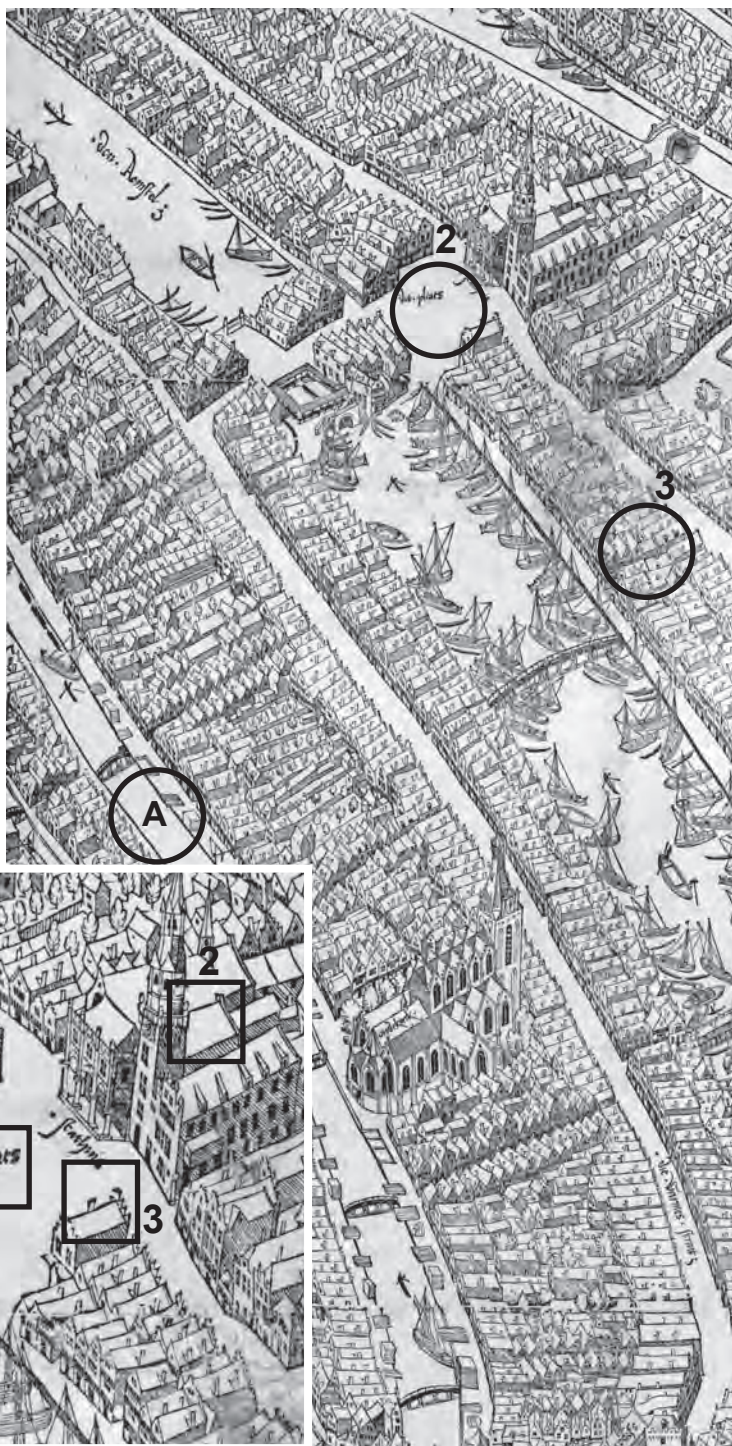
¹⁰ Hell, 'De vrede verstoord', p. 68-69.

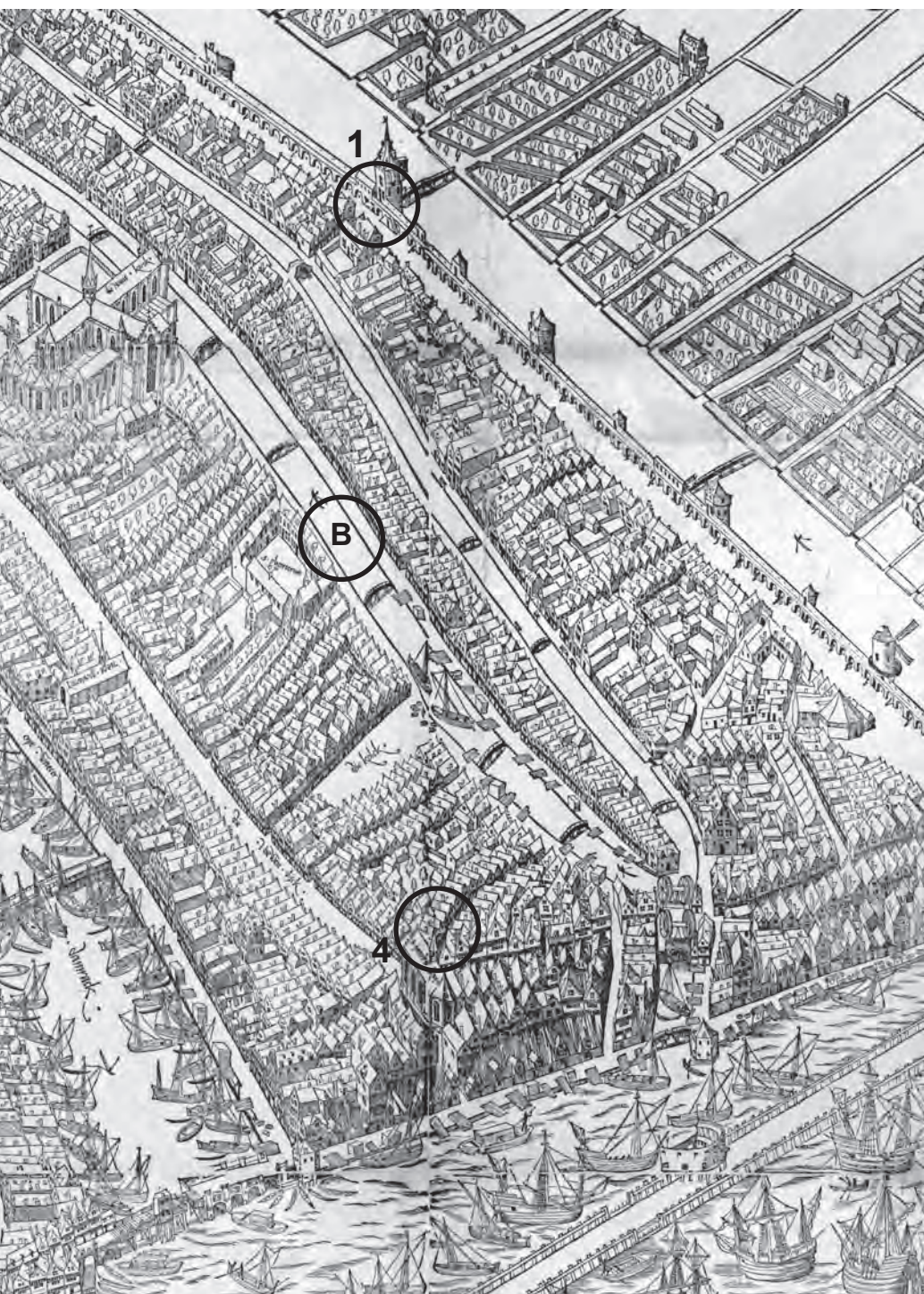
Afb. 2 Cornelis Anthonisz,
Die vermaarde coopstadt van
Amstelredam, 1544, kaart op
12 bladen in houtsneede, 109 x
107,5 cm, Amsterdam, 1544.
Detail, met daarop de diverse
locaties aangegeven die in de
tekst worden genoemd.

- A de Oude zijde
B de Nieuwe zijde
1 Jan Rodenpoort
2 de Plaets (de Dam)
3 de Zoutsteeg
4 de Blauwe Engel

Inzet:

- 1 de Plaets
2 het stadhuis (het
Elisabethgasthuis
bevindt zich erachter)
3 de Retoryckerskamer
boven de stadswaag
4 de sluis/Damsluit

De kerk was lang een stevig fundament van de stedelijke *communitas* geweest.¹¹ Het kerkelijke en stedelijke leven vielen grotendeels samen: belangrijke rites *de passage* in het persoonlijke leven als geboorte, huwelijk en dood werden door religieuze rituelen begeleid, terwijl de kerk als hoedster van de enige waarheid de belangrijke gebeurtenissen in de stad opluisterde of van commentaar voorzag. Als het om religieus leven ging, had Amsterdam bovendien een reputatie te verliezen. De koopmansstad telde in het begin van de zestiende eeuw negentien kloosters en conventen, die vooral aan de Oude Zijde een groot deel van de stedelijke ruimte in beslag namen, zoals goed te zien is op de vogelvluchtkaart van Cornelis Anthonisz. Gilden, broederschappen en rijke particulieren onderhielden rijk versierde kapellen in de vele kerken in de stad. Daarnaast trok de Kapel der Heilige Stede in de Kalverstraat, waar in 1345 een sacramentswonder had plaatsgevonden, jaarlijks duizenden pelgrims aan. Op die plek hoopten zij met hun gebeden vergeving van hun zonden en genezing van hun kwalen te kunnen verdienen. Traditiegetrouw trok ieder jaar op de woensdag na 12 maart vanuit de Kapel der Heilige Stede een processie door de stad ter herinnering aan dit Mirakel. Op de tweede donderdag na Pinksteren volgde jaarlijks een tweede processie, ditmaal ter gelegenheid van Corpus Christi, het hoogfeest van het Heilig Lichaam en Bloed van Christus.

Die processies waren meer dan religieuze manifestaties. Zij onderstreepten tevens het ideaal van stedelijke eendracht en harmonie. Verenigd rond het Heilig Sacrament trokken namelijk de belangrijkste groepen en corporaties ‘devotelijk en solemneel’ door de stad, in een duidelijke hiërarchische ordening en via een vaste route. De processies toonden zo voor eenieder de samenhang van de stedelijke samenleving.¹² Maar vanaf 1520 verstoorden gewone toeschouwers steeds vaker de traditionele gang van zaken. Zij weigerden nog langer de gevraagde eerbied op te brengen, of maakten spottende opmerkingen over de hostie en de betekenis van het altaarsacrament. Het waren duidelijke signalen dat het reformatorische gedachtegoed ook Amsterdam had bereikt en dat de vraag wat en hoe men moest geloven niet meer door iedereen hetzelfde werd beantwoord. Wat eenheid en harmonie moest uitstralen en versterken bleek opeens een uitgelezen gelegenheid tot het geven van kritiek en het uiten van ontevredenheid.

Die doorwerking van ‘ketterse’ geluiden is amper verrassend te noemen. Als koopmansstad was Amsterdam een open stad, met intensieve contacten met de Duitse landen en de lutherse streken rond het Oostzeegebied. Nieuwe informatie over het optreden van Luther en andere hervormers vond zo snel haar weg naar Amsterdam, evenals pamfletten en traktaatjes over misstanden in de kerk, twijfel over katholieke dogma’s en de noodzaak de Bijbel zelf te lezen. Dankzij de goede onderwijsvoorzieningen in de stad had een groot deel van de bevolking bovendien voldoende scholing genoten om die geschriften te kunnen lezen en met elkaar te bespreken. Aanvankelijk hadden dissidente priesters daarbij het voortouw genomen. Zij organiseerden eigen huiskamerbijeenkomsten, zogenaamde conventikels, om met anderen over de bijbel en de rol van de kerk en de geestelijkheid te discussiëren en de gelovigen een actievere

¹¹ Vgl. voor het volgende: De Melker, ‘Burgers en devotie’.

¹² Carasso-Kok, ‘Ter ere van God en tot het aanzien van de stad’, p. 419-421.